

पारंपारिक आरोग्य सेवा देणाऱ्या व्यक्तीचा आणि ही आरोग्य सेवा घेणाऱ्या रूग्णांवर व त्या अनुषंगाने समाजावर होणारा परिणाम एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

भुपेश कनोजिया

एम.ए समाजशास्त्र, नेट
संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी
महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. प्रमिला हरिदास भुजाडे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान
संस्था, नागपूर

गोषवारा

पारंपारिक उपचार पद्धती बहुतेकदा आरोग्याचा समग्र दृष्टिकोन घेतात, केवळ शारीरिक आजारांनाच नव्हे तर भावनिक आणि आध्यात्मिक कल्याणाला देखील संबोधित करतात. काळजी प्रदान करताना ते व्यक्तीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक संदर्भाचा विचार करतात. पारंपारिक उपचार करणारे बहुतेकदा त्यांच्या समुदायांचे आदरणीय आणि विश्वासू सदस्य असतात. ते सामुदायिक जीवनात सक्रियपणे सहभागी असतात आणि सामाजिक कार्यक्रम, विधी आणि समारंभांमध्ये सहभागी होऊ शकतात. हे मजबूत संबंध विश्वास वाढवते आणि त्यांना केवळ शारीरिक उपचारांपेक्षा जास्त आधार प्रदान करण्यास अनुमती देते. प्रस्तुत संशोधनकार्यात अवलोकन केलेल्या साहित्यावरून असे निदर्शनास येते की, भारतातील पारंपारिक वैद्यकीय पद्धतींचा सामाजिक विकासावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. भारतीय लोकसंख्येचा एक मोठा भाग, विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये, सुलभता आणि परवडणाऱ्या खर्चामुळे त्यांच्या प्राथमिक आरोग्यसेवेच्या गरजांसाठी पारंपारिक औषध प्रणालींवर (जसे की आयुर्वेद, युनानी, सिद्ध आणि स्थानिक आरोग्य परंपरा) अवलंबून असतो.

बीजशब्द: पारंपारिक उपचार पद्धती, दुर्गम भाग, शारीरिक आजार, भावनिक आणि आध्यात्मिक कल्याण

1.0 प्रस्तावना

मानवी आरोग्यसेवेच्या क्षेत्रात अगदी प्राचीन काळापासून ते आधुनिक संस्कृतीपर्यंत युगानुयुगे महान भारतीय पारंपारिक औषध प्रणालीचा वारसा अनुभवला आहे. आपण सध्या विविध रोग संज्ञांचे समृद्ध भांडार, डाटा अर्थात माहिती आणि उपचार पद्धती अशा समग्र औषध प्रणालीच्या संस्कृतीत जगत आहोत. आयुर्वेद, सिद्ध आणि युनानी अशा विविधांगी औषध पद्धतींना अनुसरणाऱ्या भारतातील प्राचीन औषध प्रणालीचा वारसा, पारंपारिक आरोग्यसेवेची मूल्ये, कित्येक वैद्यांनी आणि आरोग्यतज्ज्ञांनी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सुपुर्द केली आहेत. आयुष्य उपचारपद्धती मानवी शरीराच्या नैसर्गिकरितीने रोग बरे करण्याच्या क्षमतेवर भर देते आणि मानसिक, शारीरिक आरोग्य आणि जाणीव जागृतीमध्ये संतुलन राखते. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात, जागतिक मानवी लोकसंख्येकरिता वैद्यकीय उपचारांच्या समान पद्धतींचा अवलंब करून, सार्वत्रिकरित्या सिद्ध आणि पुरावा आधारित वैद्यकीय प्रणाली अस्तित्वात असणे, ही काळाची गरज बनली आहे.

पारंपारिक उपचार करणाऱ्या अनेक समाजांमध्ये, विशेषतः आधुनिक आरोग्यसेवेची मर्यादित उपलब्धता असलेल्या समुदायांमध्ये, एक महत्त्वाची सामाजिक भूमिका बजावतात. ते शारीरिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक कल्याणाचा विचार करणाऱ्या समग्र उपचार पद्धती देतात, बहुतेकदा सांस्कृतिक श्रद्धा आणि पद्धती एकत्रित करतात. त्यांचे कार्य बहुतेकदा प्रवेशयोग्यता, परवडणारी क्षमता आणि समुदायाशी मजबूत संबंध द्वारे दर्शविले जाते. पारंपारिक उपचार करणारे बहुतेकदा आरोग्यसेवेसाठी संपर्काचा पहिला बिंदू असतात, विशेषतः ग्रामीण भागात किंवा मर्यादित आधुनिक आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधा असलेल्या समुदायांमध्ये त्यांच्या सेवा आधुनिक आरोग्यसेवेपेक्षा अनेकदा अधिक परवडणाऱ्या आणि सुलभ असतात, ज्यामुळे त्या असुरक्षित लोकसंख्येसाठी महत्त्वाच्या ठरतात.

मानसिक आरोग्य सेवेमध्ये पारंपारिक उपचार करणारे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, विशेषतः अशा समुदायांमध्ये जिथे मानसिक आजारांची अवहेलना केली जाते किंवा जिथे व्यावसायिक मानसिक आरोग्य सेवांची उपलब्धता मर्यादित असते. ते मानसिक आरोग्य आव्हानांशी झुंजणाऱ्या व्यक्तींना मानसिक सामाजिक समर्थन, समुपदेशन आणि आध्यात्मिक मार्गदर्शन प्रदान करू शकतात. पारंपारिक उपचार पद्धती बहुतेकदा पिढ्यानपिढ्या चालत येतात, ज्यामुळे सांस्कृतिक ज्ञान आणि पद्धती जपल्या जातात. या पद्धतींचे दस्तऐवजीकरण आणि अभ्यास मौल्यवान सांस्कृतिक वारसा जपण्यास मदत करू शकतात.

भारतातील पारंपारिक औषधांमध्ये हजारो वर्षांपासून विकसित झालेल्या उपचार पद्धतींचा समृद्ध संग्रह समाविष्ट आहे. प्राथमिक प्रणालींमध्ये आयुर्वेद, प्राचीन वैद्यक पध्दती ग्रीक पध्दती युनानी, सिद्ध आणि निसर्गोपचार यांचा समावेश आहे, प्रत्येक प्रणालीचे स्वतःचे अद्वितीय तत्वज्ञान, पद्धती आणि अनुप्रयोग आहेत. या प्रणाली विविध समुदायांच्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक विश्वासांमध्ये खोलवर रुजलेल्या आहेत. पारंपारिक औषधांचे महत्त्व ओळखते, हे लक्षात घेऊन की ते अनेक देशांच्या आरोग्य प्रणालींमध्ये, विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

पारंपारिक औषधांचे समाजशास्त्रीय पैलू समजून घेणे अनेक कारणांसाठी महत्त्वाचे आहे. ते पारंपारिक उपचार पद्धतींना समर्थन देणाऱ्या सामाजिक मूल्ये आणि समुदाय संरचनांवर प्रकाश टाकते. शेवटी, या पैलूंचे परीक्षण केल्याने पारंपारिक आणि आधुनिक आरोग्य सेवा प्रणाली एकत्रित करण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक आरोग्य धोरणे आणि हस्तक्षेपांची माहिती मिळू शकते, ज्यामुळे आदिवासी लोकसंख्येसाठी आरोग्य परिणाम सुधारतात.

आरोग्य आणि औषधांवरील समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन हा आरोग्य परिणाम आणि आरोग्यसेवा पद्धतींवर सामाजिक घटकांचा कसा प्रभाव पडतो याचे परीक्षण करतात. आरोग्य चौकटीचे सामाजिक निर्धारक असे मानतात की सामाजिक-आर्थिक स्थिती, शिक्षण आणि सांस्कृतिक श्रद्धा यासारखे घटक आरोग्य वर्तन आणि आरोग्यसेवेच्या उपलब्धतेवर लक्षणीय परिणाम करतात. आदिवासी समुदायांमध्ये, हे निर्धारक अनेकदा पारंपारिक श्रद्धा आणि पद्धतींशी छेदतात, ज्यामुळे त्यांचे आरोग्य शोधणारे वर्तन आणि आजारांबद्दलच्या धारणा आकार घेतात. याकरीता अभ्यास या संशोधनकार्यात करण्यात आला आहे.

2.0 संशोधन पद्धती

कुठल्याही समस्येचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करत असतांना समस्येच्या निरीक्षण संबंधीत माहिती एकत्र करणे व माहितीचे विश्लेषण करण्याकरिता योग्य ती योजना बनविणे अनिवार्य असते. संशोधकाला संशोधन कार्याला सुरूवात करण्यापूर्वी निवडलेल्या समस्येबाबत माहिती मिळविण्यात आली. वर्तमान समस्येचे अध्ययन करतांना पूर्वी झालेल्या विविध संदर्भग्रंथ, व याविषयाशी संबिधित समानता असणारी पुस्तके, प्रबंध, लघु प्रबंधांचे अध्ययन केले. इतर लोकांनी काय संशोधन केले आहे, त्यांनी कोणत्या पध्दती वापरल्यात, कोणते निष्कर्ष काढले हे जाणून घेतले. या सर्व पूर्व संशोधनातील माहितीचे विश्लेषण व पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला.

3.0 साहित्याचे विश्लेषण व चर्चा

शंकर व सहकारी (2012) यांनी आसाममधील मिशिंग समुदाय आणि अरुणाचल प्रदेशातील पूर्व सियांग जिल्ह्याच्या पायथ्याशी असलेल्या भागाव्यतिरिक्त इतर आदिवासी समुदायांच्या उपचार पद्धतींचा अध्ययन केले. सर्व माहिती समुदायातील स्थानिक वैद्यांसोबत मुलाखती आणि क्षेत्रीय अभ्यासावर आधारित गोळा करण्यात आली. स्थानिक वैद्यांच्या मदतीने गोळा केलेल्या औषधी वनस्पतींची ओळख पटवण्यात आली. अशा औषधांमध्ये, एकतर त्यांच्या नैसर्गिक अवस्थेत किंवा त्यांच्याद्वारे प्रक्रिया केलेल्या नवीन उत्पादनांच्या स्वरूपात, लक्षणीय उपचारात्मक शक्ती असल्याचे दिसून आले आहे. हा अभ्यास प्रामुख्याने रोग बरे करण्यासाठी वापरल्या जाणार्या वनस्पतींवर आणि विविध उपचार पद्धतींची चैकशी करण्यावर केंद्रित आहे. अचूक डोस तयार करण्याची पद्धत, वनस्पतींचे वापरलेले भाग आणि वापराची पद्धत याबद्दल तपशीलवार नोंद दिली आहे.

बोडे व हरिराममूर्ती (2014) यांच्याद्वारे दक्षिण भारतातील ग्रामीण उपचार करणाऱ्यांच्या (ग्राम वैद्य) विविधतेची माहिती देण्यात आली. एकीकडे अधिकृतपणे मान्यताप्राप्त पदवी असलेले जवळजवळ 600,000 भारतीय औषधांचे व्यवसायी आहेत. दुसरीकडे आपल्याकडे अर्ध-कायदेशीर दर्जा असलेले एक ते वीस लाख स्थानिक पारंपारिक उपचार करणारे आहेत. जरी त्यांच्या कौशल्यांना आणि सेवांना मागणी असली तरी हे आरोग्य सेवा प्रदाते त्यांच्या अर्ध-कायदेशीर दर्जामुळे, बायोमेडिकल औषधांच्या आक्रमक विपणनामुळे आणि बायोमेडिसिनच्या सामाजिक प्रतिष्ठेमुळे दबावाखाली आहेत.

कमक्षी व कुमार (2014) आयुर्वेद अनादी काळापासून मानवजातीची सेवा करत आहे. भारतीय संस्कृतीतील निस्वार्थी संतांनी हस्तलिखितांमध्ये त्याचे दस्तऐवजीकरण केले आहे. आपल्या अद्वितीय संकल्पना आणि सूत्रांच्या मदतीने आजच्या वेगवान जीवनाला आधार देण्याची क्षमता त्यात आहे. परंतु दुर्दैवाने, त्याकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही आणि यामुळे हे ज्ञान नामशेष होण्याची शक्यता आहे. आयुष विभागाला एकूण आरोग्य अर्थसंकल्पाच्या केवळ 3.37 टक्के निधी मिळतो, तर आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण विभागाला 90 टक्के निधी मिळतो. असे असूनही, ग्रामीण भारताला आयुर्वेदाद्वारे सेवा दिली जात आहे. आयुर्वेदाचा दृष्टिकोन आणि पर्यावरण, आरोग्य व रोजगार यांच्यातील त्याचा परस्परसंबंध संतुलन निर्माण करू शकतो.

द्विवेदी व सहकारी (2023) यांनी सिरोही जिल्ह्यातील वैद्यकीय उपचार करणारे आदिवासी उप लोकसंख्या क्षेत्रात हा समुदाय आधारित अभ्यास केला. आदिवासी उपचार करणारे आदिवासी समुदायासाठी प्राथमिक काळजी केंद्र म्हणून काम करतात आणि हर्बल उपचार (32.7%), भविष्यवेत्ता (28.9%), बाळंतपण मदत करणारे (24.7%) आणि हाडांची स्थिती सुधारणारे (13.7%) यासह विविध उपचार पद्धतींचा सराव करतात. आदिवासी उपचार करणाऱ्यांनी उपचार केलेल्या सामान्य आजारांमध्ये जखमा बरे करणे त्वचेचा संसर्ग ताप संधिवात वेदना अतिसार खोकला आणि सर्दी यांचा समावेश आहे. हर्बल उपचार करणाऱ्यांनी वापरलेल्या वनस्पती पैकी सर्वाधिक 17% फॅबेसी कुटुंबाला श्रेय देण्यात आले.

अबराव व सिंदगीकर (2025) यांच्याद्वारे पारंपरिक वैद्यकशास्त्राच्या सामाजिक पैलूंचा शोध घेतो आणि सांस्कृतिक श्रद्धा व सामुदायिक रचना आरोग्य-शोधक वर्तनावर कसा प्रभाव टाकतात हे अधोरेखित करण्यात आले. या पद्धतींचा ऐतिहासिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक महत्त्व देखील तपसण्यात आले. तसेच पर्यावरणीय शहाणपण आणि सामुदायिक सलोखा जपण्यामधील त्यांच्या भूमिकेवर भर देतो. भारतातील आयुर्वेद, युनानी, सिद्ध आणि निसर्गोपचार यांसारख्या प्रणालींचा समावेश असलेली पारंपरिक वैद्यकशास्त्र, विशेषतः आदिवासी समुदायांमध्ये, आरोग्यसेवेचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक श्रद्धांमध्ये खोलवर रुजलेल्या या पद्धती, अनेक आदिवासी लोकांसाठी प्राथमिक आरोग्यसेवेचे संसाधन म्हणून काम करतात आणि सुलभ व परवडणारे उपचार पर्याय देतात. या समुदायांमध्ये आदरणीय असलेले पारंपरिक वैद्य, आरोग्य समस्यांवर उपाय करण्यासाठी स्थानिक ज्ञान आणि संसाधनांचा वापर करतात, ज्यामुळे सांस्कृतिक ओळख आणि सातत्य दृढ होते. पारंपरिक वैद्यकशास्त्राचे मूल्य ओळखून, धोरणकर्ते सर्वसमावेशक आरोग्य धोरणे विकसित करू शकतात, जी स्थानिक पद्धतींचा आदर करतील आणि त्यांचा समावेश करतील, ज्यामुळे अखेरीस आदिवासी लोकांसाठी आरोग्यसेवेची उपलब्धता आणि परिणामकारकता सुधारेल.

3.0 निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनकार्यात अवलोकन केलेल्या साहित्यावरून असे निदर्शनास येते की, भारतातील पारंपरिक वैद्यकीय पद्धतींचा सामाजिक विकासावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. भारतीय लोकसंख्येचा एक मोठा भाग, विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये, सुलभता आणि परवडणाऱ्या खर्चामुळे त्यांच्या प्राथमिक आरोग्यसेवेच्या गरजांसाठी पारंपरिक औषध प्रणालींवर (जसे की आयुर्वेद, युनानी, सिद्ध आणि स्थानिक आरोग्य परंपरा) अवलंबून असतो. यामुळे राष्ट्रीय आणि जागतिक आरोग्यसेवा उद्दिष्टे पूर्ण करण्यास मदत होते, जिथे आधुनिक सुविधांची कमतरता असू शकते. पारंपरिक उपचार पद्धती समुदायांच्या सांस्कृतिक वारसा आणि स्थानिक ज्ञान प्रणालींमध्ये खोलवर रुजलेल्या आहेत. या पद्धती, ज्यात अनेकदा सामुदायिक सहभाग असतो, सामाजिक बंध, सामूहिक ओळख आणि आपलेपणाची भावना दृढ करतात, ज्यामुळे एकूण सामाजिक आणि मानसिक आरोग्याला हातभार लागतो. पारंपरिक औषध क्षेत्र हे आर्थिक घडामोडींसाठी, विशेषतः ग्रामीण भागात, एक महत्त्वाचे चालक म्हणून काम करते. औषधी आणि सुगंधी वनस्पतींची लागवड आणि नैसर्गिकरित्या उपलब्ध वनस्पती गोळा करणे यांसारखे उपक्रम श्रम-केंद्रित आहेत, ज्यामुळे रोजगाराची महत्त्वपूर्ण क्षमता निर्माण होते. आयुष मंत्रालयामार्फत सरकारी उपक्रम पारंपरिक औषध प्रणालींना संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी संरेखित करण्याचे काम करत आहेत, ज्याचा उद्देश अधिक सर्वसमावेशक, शाश्वत आणि लवचिक आरोग्यसेवा प्रणाली निर्माण करणे आहे, जे समान समाजांना प्रोत्साहन देईल.

4.0 आधार ग्रंथ सुची

- आगलावे, प्र. "सामाजिक संशोधन पद्धती" श्री साईनाथ प्रकाशन 1 भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर-1, 2006.
- इंदार, व. (2024). भारतातील आदिवास क्षेत्रातील वैद्यकीय सुविधांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन, IJCRT, 2(2), pp. 804-807.
- कुलकर्णी, पी.के., आरोग्य आणि समाज, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 1691.
- अभ्यंकर, श., छद्मवैद्यक आणि पर्यायी, पारंपरिक आणि पूरक उपचार, 2021, <https://anisvarta.co.in/2021/05/2174>
- Kamakshi and Kumar, S. (2014). Role of Traditional Medicine In Improving The Socio-Economic Status Of Rural And Urban India, *IAMJ*, 2(4), pp. 591-605.
- Shankar, R., Lavekar, G. S., Deb, S and Sharma, B. K. (2012). Traditional healing practice and folk medicines used by Mishing community of North East India, *Journal of Ayurveda & Integrative Medicine*, 6 (1), pp. 29-36.

- Abrar, S and Sindagikar, S. (2025). Sociology of Indigenous Knowledge: Investigating the Role of Traditional Healing Practices and Sociocultural Dynamics within India's Tribal Communities, *IJIRT*, 11(8), pp. 334-339.
- Bode M. and Hariramamurthi G. (2014). Integrating folk healers in India's public health: acceptance, legitimacy and emancipation, *Journal of Indian Medicine*, 7(1), pp.1-20.
- Dwivedi R., Goyal P., Yadav S. S., Dwivedi P., Singh P. and Singh K. (2023). Mapping of traditional healthcare providers and their healing approaches in a tribal community of district Sirohi, Rajasthan, *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 12(6), pp.1150-1157.
- Kalra S., Priya G., Grewal E., Aye T. T., Waraich B. K., SweLatt T. and Kalra B. (2018). Lessons for the health-care practitioner from Buddhism, *Indian journal of endocrinology and metabolism*, 22(6), pp.812-817.
- Reddy S., Subedi B. and Guite N. (2023). Introduction: ethnomedicine and tribal healing practices in India: challenges and possibilities of recognition and integration, *Ethnomedicine and Tribal Healing Practices in India: Challenges and Possibilities of Recognition and Integration*, pp.1-31.